

קוטביות סמנטית והתנטרלות

1. מבוא

נושאו של מאמר זה הוא התנטרלות של צירופים או מילים שמשמעותם הראשונית היא קוטבית. יש שמילים הנמצאות בקצה של סקלה (ראה להלן) מתנטרלות ועוברות לשמש כקנה מידה, כציון הסקלה עצמה. הסקלה אמורה לייצג את כל הערכים בין הקצוות שהמילים הקוטביות מייצגות.

מילים קוטביות¹ משקפות יחסים סמנטיים שונים. נושא זה נידון רבות בספרות המחקר. בעברית דנו בהפכים ובניגוד (אך לא בהתנטרלות) אבינרי, בורוכובסקי וטרומר, שכתבו מאמר מקיף על הפכים, צבעוני בעבודת הדוקטור שלה על השלילה ועוד. בספרות הכללית דנו רבים במילים הקוטביות ובהתנהגותן, וביניהם למשל ספיר, ליונס, קרוז (1980, 1986) והורן (2001).²

קרוז (1980) מבדיל בין זוגות משלימים שהם סט בן שני מונחים בלתי מתמזגים ובלתי דריגים, כמו נשוי ורווק (כאן לפי דרכו של ליונס), לבין אלה שקשורים לתכונה דריגה, כמו נקי ומלוכלך, בטוח ומסוכן (וכאן הוא חולק על ליונס). הקבוצה הזאת קרובה מאוד לאנטונימים. לדעתו ההבחנה בין משלימים לאנטונימים דריגים

1. הכוונה כאן בעיקר להפכים (contrary terms), על פי הטבלה המרובעת של השלילה; ראה למשל הורן, 2001, עמ' 23, 25; צבעוני, עמ' 16. שלילה ניגודית וביטוייה בלא (כנגד בלתי: לא נראה – בלתי נראה) לא יידונו כאן בהרחבה.

2. ליונס (עמ' 462) מכנה הפכים מסוג ארוך וקצר בשם אנטונימים. קרוז (1980, עמ' 14) מוסיף שהמונח אנטונים מכוון להפכים שיש להם נקודת אמצע. ניתן לומר "לא ארוך ולא קצר", ו"הוא אינו ארוך" אין משמעו בהכרח "הוא קצר". מבחינה לוגית אלו הם ניגודים לוגיים (contraries), המובחנים מהפכים לוגיים (contradictories), כמו נקי ומלוכלך. אי אפשר, לדעתו, לומר "לא נקי ולא מלוכלך", שכן לא נקי משמעו 'מלוכלך'. ליונס (עמ' 462) מכנה הפכים כאלה בשם משלימים (complementaries). המשלימים, לדרכו, הם בלתי דריגים (בלתי ניתנים לדירוג). גם את נשוי ורווק כולל ליונס בקטגוריה זו. המושג אנטונים נידון במקומות רבים מאוד, ואי אפשר להביא את כולם כאן. מראי מקום נוספים ראה למשל אצל בורוכובסקי וטרומר. על הפכים בלתי מתיישבים במערכות סדרות ראה שם, עמ' 216–217; על ניגודים מסוגים שונים – שם, עמ' 220–221; ועל הפכים שונים בשמות תואר – שם, עמ' 234–239.

בסיסית פחות מההבחנה בין דריג לבלתי דריג. כלומר יש להעמיד את האנטונימים ואת המשלימים הדריגים מצד אחד, ומצד אחר את המשלימים הבלתי-דריגים המובהקים, כמו נשוי ורווק, שאין להם נקודת אמצע. כמובן יש הבדלים בין האנטונימים למשלימים הדריגים, למשל באשר ליחסיות ולמוחלטות: ארוך הוא מושג יחסי תמיד, ופיכח אינו יחסי בדרך כלל – פיכח אין משמעותו 'פיכח יותר מהממוצע'. אני מאמצת את גישתו של קרוז במאמר זה, והדיון יתמקד בעיקר במשלימים ובאנטונימים דריגים. שניהם יכוננו כאן "קטבים".

אפשר לראות את שמות התואר הדריגים כמצויים על סקלה שמציינת דרגה או מידה של תכונה מסוימת. לסקלה הטיפוסית שבבסיס זוג הפכים יש מוצא, מקור – נקודה המציינת את דרגת האפס של התכונה הנמדדת, והיא נמשכת עד אין סוף. לכן לסקלה יש למעשה רק קצה אחד.³ לסקלת המשקל, למשל, יש קצה המציין אפס משקל. אין גבול תאורטי לקצה הסקלה, שהרי אפשר להוסיף משקל ולהגיע לכובד רב יותר עוד ועוד. למעשה מונח אחד בכל זוג של משלימים דריגים מתפקד כנקודת קצה על הסקלה, בעוד האחר מכסה את כל הסקלה. במקרה של אנטונימים החלוקה בין שני המונחים מאוזנת יותר, והתחום הניטרלי בסקלה אינו נקודה מוגדרת.⁴

שני הקטבים בסקלת המשקל מיוצגים בשפה במילים קל וכבד.⁵ נבחן עתה איזה משני המונחים הקוטביים בסקלה מתנטרל ועובר לשמש כציון הסקלה עצמה.⁶

3. יש מקרים של שני קצוות, כמו ריק ומלא, אך הם נדירים. לעתים לסקלה אין קצה כלל, כמו סקלת המהירות והאטיות – תחומה של אטי יכול להימשך עד אין סוף, משום שאפס תנועה אינו אטיות אלא חוסר תנועה. הורן (2001, עמ' 239–240) מתאר שמות תואר דריגים כמצויים למעשה על שתי סקלות, לפי יכולתו או אי-יכולתו של שם התואר להתקדם בסקלה. ניתן לומר, למשל, 'קר עכשיו, למעשה קפוא', אך לא *'קריר, למעשה די חם'. כלומר במקרה זה יש, לדעתו של הורן, שתי סקלות: סקלת הקור וסקלת החום, ושתייהן מבטאות תכונה אחת (טמפרטורה). ראה גם בלבן, עמ' 15–17.

4. ראה קרוז, 1980, עמ' 18–19. על מושג הדירוג ראה כבר ספיר במאמרו מ-1949. ספיר אינו דן שם בהתנטרלות, שהיא נושא מאמר זה.

5. דברים דומים אצל בורוכובסקי וטרומר (עמ' 235), המדברות על מקרים של רבי-איבריות במציאות לעומת דו-איבריות בשפה, כלומר שתי לקסמות בלבד לתיאור מגוון מצבים.

6. כשמדברים על סקלה, יש לדבר גם על נורמה (קרוז, 1980, עמ' 19), וכבר דן בכך ספיר (עמ' 123, 125, 130). ספיר מדבר על סקלות אבסולוטיות ויחסיות. נורמה היא סדרה של נקודות שונות על סקלה אבסולוטית לגבי מחלקה מסוימת של רפנט. נקי לסכין מטבח אינו נקי לסכין ניתוח, ומדויק לשעון יד אינו מדויק לשעון מדעי מקוורץ. לכן לסקלה אבסולוטית מסוימת יכולות להיות הרבה נורמות, אבל משנקבעה נורמה היא מתפקדת כנקודת קצה.

2. התנטרלות,⁷ חדות וקהות, שימוש מטפורי

נבחן את המילה גודל. בעברית בת ימינו אנו נוהגים לומר גודל קטן, קטן בגודלו וכו', והמילה גודל אינה מציינת עוד משהו גדול אלא עברה לשמש כמילת מידה ניטרלית. לציון תכונה זו אשתמש במונחים קהה וקהות. לציון המצב ההפוך – אם המילה שומרת על משמעותה הקוטבית המקורית ואינה מתנטרלת, ולכן אינה משמשת לציון הסקלה – אשתמש במונחים חד וחדות.⁸ עיון ברובדי הלשון הקודמים לעברית בת ימינו מאפשר לעתים לראות את תהליך ההתנטרלות החל במילה קוטבית וההופך אותה בסופו של דבר למילת סקלה. כך למשל במילה גודל. בלשון המקרא שמרה המילה על הרכיב הסמנטי 'גדול':

1. ותאמרו הן הראנו ה' אלהינו את כבדו ואת גדלו ואת קלו שמענו מתוך האש היום הזה ראינו כי ידבר אלהים את האדם וחי (דב' ה, כא).

בלשון חכמים ייתכן שהמילה גודל כבר משמשת כמילת סקלה ניטרלית:

2. אין פוחתין לפאה מששים ואע"פ שאמרו אין לפאה שיעור הכל לפי גודל השדה ולפי רוב העניים ולפי רוב הענוה (פאה א, ב).⁹

אך בחלק מההופעות לשון חכמים עדיין נוהגת בדומה לעברית המקראית:

3. ר' יהודה אומר הגדול לפי גודלו והקטן לפי קוטנו (בבא קמא פו ע"א).

שימוש זה שונה מאוד מהנוהג בעברית בת ימינו, שבה הושלם התהליך של הפיכת המילה גודל למילת מידה ניטרלית שמשמעותה הראשונית התקתה (המשמעות החדה מוסיפה לשמש בהקשרים מסוימים):

7. להתנטרלות יש פנים אחדות. למשל, כשכמה יסודות עומדים יחד ביחס לאלמנט אחד הם מתנטרלים: הניגוד בין רופא לרופא שיניים מתבטל ביחס למטופל, ומכיוון שיש הבדל בקצה אחד של הניגוד (רופא אינו זהה לרופא שיניים), אנחנו מניחים שבקצה האחר חל דיכוי שלו. לא אדון כאן בסוג זה של התנטרלות. התנטרלות מסוג אחר נוצרת כשליחידה לקסיקלית שמשתפת במבנה ניגוד יש אב משותף לקסיקלי. אנטונימים מתנטרלים שייכים לסוג זה; למשל האנטונימים קצר וארוך מתנטרלים בשאלה "מה האורך של...?" – התשובה יכולה להיות קצר וארוך. כמובן השאלה אינה * "מה הקוצר?" (ראה דיון נוסף אצל קרוז, 1986, עמ' 256). בסוג זה של התנטרלות דיון המאמר.

8. ספיר (עמ' 132) רואה בדרך הבעה זו, למשל במקרה שהשאלה "מה האורך?" מכוונת למידה קטנה, כגון 2 מ"מ (כלומר הכוונה לקוצר), את חוסר האונים של השפה בהקצאת מונחים שהם ניטרליים מבחינה לוגית לצורך דירוג.

9. ראה פירושו של ר' עובדיה מברטנורא על אתר.

4. ופתאום בא שדון קטן בגודלו.¹⁰

התנטרלות זו של גודל מביאה לכך ששני האנטונימים גדול וקטן הופכים להיות בלתי סימטריים מבחינת החדות שלהם ומבחינת הפרודוקטיביות הסמנטית ולעתים אף הלקסיקלית שלהם. המילה בעלת הפוטנציאל להיות קהה זוכה בדרך כלל ללקסיקליזציה רחבה יותר. גודל התקתה והפכה למילת מידה, ואילו קוטן עדיין חדה במשמעותה ושומרת על רכיב המשמעות 'קטן'. אין אומרים, כמובן, *גדול בקוטנו. גם בשאלה משתמשים במילה גודל. כך נשאל: "מה גודל החדר?" והתשובה עשויה להיות – "קטן מאוד".¹¹ לצורך הדיון יכוננו, כאמור, מילים כמו גודל, רוחב, אורך "מילים קהות", משום שאיבדו את רגישותן הקוטבית בתפקדן כציינות הסקלה. מילים כמו קוצר, צרות, קוטן, שעדיין שומרות על רגישות זו, יכוננו, כאמור, "מילים חדות".

תחולתה של תופעת ההתנטרלות אינה זהה בכל השפות. באנגלית, למשל, יש מילה מיוחדת למידה שאינה נגזרת מהמילה 'גדול'.¹² אך במילים כמו long ו-thick המצב דומה לזה שבעברית: אפשר לשאול How thick is it?, ולקבל את התשובה very thin. אפשר להשתמש גם בצורת שם העצם ולומר Its thickness is 1 mm. האנטונים thin אינו מספק צורות דומות או שימושים כאלה. כך הוא גם בזוגות אחרים.¹³

אם בוחנים מילים קוטביות כמו רחב וצר ואת שמות העצם המופשטים הנגזרים מהן, עולה שהמילה צרות מצומצמת בעיקר למשמעות מטפורית בצירופים כבולים – צרות מוחין, צרות אופקים, ואינה משמשת כאמת מידה טכנית. לצורך זה משמשת

10. <http://www.tipo.co.il/zone>, 18 באפריל 2005.

11. רמז לכך כבר ספיר, עמ' 127.

12. גם בעברית יש צירופים כמו יקר במחירו וזול במחירו (ראה להלן), שבהם מילה אחרת משמשת כמילת הסקלה. יש לשים לב, כמובן, שכאן מילת הסקלה היא עודפת ואינה הכרחית. יקר וזול מספיקות בהחלט מבחינת העברת המסר. אך מכיוון שהמילה גודל עשויה לציין דבר קטן מאוד, שגודלו 0.001 מיקרון (ראה למעלה), ברור שהשימוש בה מחויב וקה.

13. המילה short אינה מייצרת נומינליזציה דומה למילה length. המילה length משמשת בתפוצה רחבה יותר מזו של המילה shortness. shortness מצויה באנגלית בצירופים כגון shortness of breath, ובהם היא עדיין שומרת על המשמעות המקורית – החדה, ואילו length עברה לשמש גם במשמעות הקהה. בצרפתית, למשל, אין אפשרות לשאול על אורך לפי הדגם האנגלי (How long is it?). על אורך של חצאית, למשל, אפשר לשאול Quelle est la longueur de ta jupe?, והמילה longueur – 'אורך', היא קהה. אך בצרפתית יום-יומית משמשת גם המילה longue, בשאלה כמו Elle est longue, ta jupe? (= היא ארוכה, החצאית שלך?) – שם התואר כאן הוא חד, ואם החצאית קצרה התשובה היא כמובן שלילית.

המילה רוחב. לכן קיים הצירוף רוחב צר, אך לא צרות רחבה. כך הוא גם בזוג אורך וקוצר. קוצר משמשת בצירופים כמו קוצר זמן, קוצר היריעה, קוצר רוח, קוצר נשימה, אך לא לציון הסקלה, ואילו המילה אורך משמשת גם כמילת המידה הניטרלית, לבד משימושה המטפורי בצירופים כמו אורך רוח. יש אפוא דוגמות רבות לאורך קצר, אך לא לקוצר ארוך.¹⁴

דוגמות 5 ו-6 ממחישות את ההבחנה בין הקוטב שהתקהה לבין הקוטב שמשמעותו עדיין חדה:

5. אני די אוהב את המכשיר אבל מפריעים לי שני דברים: גודל המסך, או יותר נכון קוטן המסך [...]¹⁵

בדוגמה זו יש כמובן נסיגה מהמשמעות הקהה של גודל. הכותב רוצה להדגיש שמדובר במסך קטן מדי, ולכן הוא עובר למילה קוטן, שאיננה משמשת כאן כמילת מידה ניטרלית אלא שומרת על משמעותה החדה. כך גם בשימוש שלהלן במילה נומך במקום גובה:

6. על פסק דין זה הוגשו לבית משפט זה שלושה ערעורים: ערעור התובעים על נומך סכום הפיצויים [...]¹⁶

ברגיל היינו אומרים "גובה סכום הפיצויים", והמילה גובה, המציינת את הסקלה, כוללת בתודעתנו גם מצב שבו הפיצויים נמוכים. השימוש במילת הסקלה הקהה היה מטשטש את העובדה שהפיצויים היו נמוכים מדי, ומכיוון שהמוען רצה להדגיש זאת הוא בחר במילה ההפוכה החדה.

14. ראה רוזן, עמ' 91-92, 129. רוזן אינו עוסק בדיונו בשאלה מי משתי המילים המייצגות את הקטבים נבחרת לייצג את הסקלה. הוא מבחין שם בין מילים גזרות משקל למילים הבניות מבסיס ומצורן ועוסק בעיקר בפן המורפולוגי ובפן הסמנטי. משמעות המילה כושר, לדרכו של רוזן, כללית לעומת משמעות המילה כשרות, השומרת על משמעותו הבסיסית של שם התואר. לדבריו שמות בסיומת יות קשורים בדרך כלל קשר סמנטי הדוק יותר לשם התואר שממנו נגזרו (הוא מכנה צורות כאלה nomina qualitatis [עמ' 92]). אלו הן הצורות שעברו נומינליזציה מובהקת, לעומת הצורה גזורת המשקל, שהיא גמישה יותר. רוזן מכנה מילים כמו גודל ועומק voces mediae (עמ' 129), ונראה שהבחנתי קולעת לדבריו לגבי מילים אלה. אך היעדר חלופות מורפולוגיות, למשל שומן בלא *שמנות, צרות בלא מקבילה, רדידות בלא מקבילה ועוד, וכן קיום צמדים המתנהגים בצורה הפוכה, כמו מותק ומתיקות (דווקא מתיקות גמישה יותר ועשויה לשמש כמילת סקלה), חומד ונחמדות (נחמדות גמישה יותר), משבשים את התמונה המסודרת שמצייר רוזן. אני מודה לד"ר רון כוזר על שהפנה אותי לדיון של רוזן.

15. www.pocket.co.il/community/showthread.php?t=10604, 19 באוגוסט 2004.

16. www.nevo.co.il/Psika_word/mechozi/m04001164-782.doc

גם דוגמות 7, 8 ו-9 ממחישות את ההבדל הזה בין הקוטב שהתקחה לקוטב שנשאר חד במשמעותו:

7. רוחב צר של זכות דרך.¹⁷

הצירוף *צרות רחבה אינו קיים.¹⁸

8. גובה נמוך ועצמות קטנות.¹⁹

הצירוף *נומך גבוה אינו קיים, כמובן.

9. מערכת סגורה מוגבלת ל 10 מטרים משמשת למטרה ספציפית שמגדירה עומק רדוד.²⁰

בדוגמה 9 לא ננקטה לשון רדידות עמוקה. זהו כמובן שימוש אפשרי כמטפורה, ובמקרה זה המילה עמוקה תשמש כמגביר במשמעות 'יָבֵה'. נמצאו דוגמות אחדות לצירוף זה:

10. זה רק מוכיח לאיזו רדידות עמוקה מוכנים להגיע בעלי האינטרסים בביצוע ניסויים בבע"ח.²¹

ראינו אפוא שלמילים כמו עובי וגודל יש שתי משמעויות (senses) – משמעות קהה ומשמעות חדה. היחסים בין שתי המשמעויות סיסטמטיים, ולכן הן שייכות לאותה לקסמה. שתי משמעויות אלה קיימות, כאמור, רק באנטונימים ובמשלמים דריגים דוגמת עבה וגדול, אך כמובן לא באנטונימים בלתי דריגים כמו חי ומת, נשוי ורווק.²² ראינו גם את השימוש המטפורי של הקטבים השונים.

17. <http://atar.mscc.huji.ac.il/~geo/emppp/courses/transportration/2004>. הכתובת כבר אינה פעילה, אבל הדוגמה נלקחה משם כלשונה (ייתכן שכך הוא גם בדוגמאות אחרות שהבאתי מן המרשתת).

18. כל המקרים שאני מציינת בהם שצורה מסוימת אינה משמשת נבדקו במרשתת. הצירופים האחרים באים בשכיחות גבוהה מאוד: מאות ולעתים אלפי דוגמות.

19. http://naturemed.co.il/in_si/health_05.html

20. <http://diving-il.com/modules.php?name=Forums&life=viewtopic&p=5079>

21. <http://www.nrg.co.il/online/41/35/MS/931/993.html>

22. ראה ההסתייגות של ויז/ביצקה (עמ' 168–169) בעניין חי ומת. לדעתה חי צריך להיות מנותח 'לא מת'. אני נוטה להסכים עם קרוז (1986, עמ' 247, 262–263), החולק עליה ומבקר את דרך הניתוח המשלבת הפתעה בהודעה לא צפויה. קרוז חולק גם על עקרון הניתוח של מקאולי (עמ' 61), הטוען שאי אפשר להגדיר חי כ'לא מת' ומת כ'לא חי', שהרי יש הקטגוריה 'דומם' (לא חי אך גם לא מת). אף יש הבדל, לדעתו של קרוז, בין אנטונימים מסוג חם וקר לבין אנטונימים מסוג עבה ודק – בשאלה How thick is it? אין קדם-הנחה שהנמדד אכן עבה,

3. קטבים כמותיים-טבעיים-תפיסתיים

ארוך וקצר, כבד וקל הם קטבים בסקלה דריגה. הם מכונים קטבים כמותיים ומסומנים Q (Quantitative), ובספרות הם מכונים גם אנטונימים טבעיים או תפיסתיים.²³ הם נשפטים באמצעות החושים והתפיסה: ראייה, שמיעה, אמדן וכו'. בדרך כלל היחידה שמסמנת דרגה גבוהה של התכונה הנמדדת (אורך, עומק, גובה, מהירות, כובד, חוזק וכו') היא המתנטרלת והמשמשת לציון הסקלה, והיא זוכה ללקסיקליזציה רחבה יותר ומוגדרת כקוטב החיובי מבחינה כמותית (כמות רבה יותר של הדבר הנמדד). סקלה של אורך טבעית יותר מסקלה של קוצר, סקלה של מהירות טבעית יותר מסקלה של אטיות וכו'. מכיוון שתכונות אלו (אורך, מהירות וכו') מושכות תשומת לב רבה יותר, הן גם פשוטות יותר מבחינה תפיסית. מחשבה על חומר ועל שפע במונחים של חסר דורשת רמה גבוהה יותר של הפשטה וטרנספורמציה מסובכת יותר של נתונים תפיסתיים בסיסיים. דוגמות 7, 8 ו-9 לעיל מייצגות את הקטבים הטבעיים או התפיסתיים. מילות הסקלה בהן הן רוחב, גובה ועומק.

כפי שמקובל להניח בספרות המחקר,²⁴ הקוטב החיובי בסקלה הוא המניב אפשרויות רבות יותר לשימוש קהה. חיובי כאן פירושו שיש בו תכונות שהשלילי חסר אותן. וכן בצמדים בלתי דריגים; למשל בצמד נשוי ורווק הקוטב החיובי הוא נשוי, משום שלנשוי יש אישה ולרווק אין. בצמד חי ומת הקוטב החיובי הוא חי, שכן לחי יש תכונות שהמת חסר אותן. בצמד התלבש והתפשט הפועל התלבש הוא החיובי משום שיש בו משהו (בגדים) שהאנטונים שלו חסר. יש עוד קני מידה לקביעת החיובי והשלילי. אוסגוד וריצ'רדס (עמ' 380, 409-411) משווים את הקוטב החיובי ואת הקוטב השלילי לתפיסת היין והיאנג בסנינית. הם קושרים אותם לעניין המסומנות ומדברים על עניין הבחירה בחיובי כחלק מההיסטוריה האנושית. גם גבעון (עמ' 109) משמיע דברים דומים. הורן (2001, עמ' 160) מזכיר את היפותזת פוליאנה, המניחה העדפה של מילים הקשורות להיבטים החיוביים של החיים, אך מטיל ספק ביכולתו של קנה מידה זה, הברור מאוד במקרה של רחב וצר למשל (יש יותר מן הדבר הנמדד או מן התכונה: יותר מקום, יותר משקל וכו'), להסביר מקרים אחרים הנכללים בהגדרת "הקוטב החיובי".

בעוד בשאלה How hot is it? יש קדם-הנחה שהנמדד חם ולא קר. ייתכן שכן המצב באנגלית בכל הקשור לחום. נדמה לי שבעברית בשדה חום הגוף השאלה "מה החום שלו?" אינה כרוכה בקדם-הנחה שמדובר בדרגת חום גבוהה דווקא, ולפיכך סקלת החום דומה לסקלת העובי. ואמנם באנגלית משמשת מילה אחרת לעניין חום הגוף (בדרך כלל temperature).

23. כך למשל קרוז, 1986, עמ' 250 והורן, 2001, עמ' 276. הורן מוסיף את המונח "אנטונימים תפיסתיים" (conceptual), וקרוז מכנה אותם בשם "טבעיים" (natural). ישראל (עמ' 703) מסכם את סוגי האנטונימים ומזכיר את דברי הורן וקרוז.

24. למשל קרוז, 1986, עמ' 246; הורן, 2001, עמ' 161 וההפניות שם.

4. קטבים רגשיים-לשוניים

בקטבים כמו טוב ורע, מאושר ואומלל, חכם וטיפש הקוטב החיובי, המתנטרל והמשמש כמילת סקלה, הוא זה המזוהה כחיובי מבחינת ההערכה – טוב, מאושר, חכם. קטגוריה זו מסומנת בספרות המחקר E (=Emotive).²⁵ קוטביות זו נקראת גם קוטביות לשונית (Linguistic Polarity).²⁶ בעברית יש לעתים מילה כללית לציון הסקלה. למילה יפה, למשל, עשויה להצטרף מילת הסקלה מראה: יפה במראהו. לעתים, כאמור, מציינת את הסקלה מילה קוטבית שהתנטרלה.²⁷ דוגמה זו מלשון חכמים מדגימה מבנה כזה של קטבים רגשיים-לשוניים שהקוטב החיובי בהם התנטרל והפך למילת הסקלה:

11. ויקראו לפניו אברך אב בחכמה ורך בשנים, אבל נבוכדנצר טפסר טפש בחכמה שר בשנים (בראשית רבה ז, ג [מהדורת תיאודור ואלבק, עמ' 1102]).

כאן המילה הקוטבית חכמה, המציינת את הקוטב החיובי הרגשי, התקתה ועברה לשמש כמילת סקלה, וכך מתאפשר הצירוף טיפש בחכמה.²⁸ דוגמה 12 אף היא ממחישה עניין זה:

12. והעולם הוא רע, הוא רע בטובו / את שבדעתו תמיד לקחת הוא נותן תחילה [...] (נתן זך, "שיר אהבה")

המילה טוב, המציינת את הסולם, משמשת במשמעותה הקהה – היא מכילה גם את הרע במשרעתה.

בצמד האנטונימים שולי וחשוב הקוטב המתקחה והמשמש לציון הסקלה הוא חשוב (חשיבות):

13. מעניין לעקוב כיצד דווקא מימד זה, שניתפש כ"צורתו החיצונית של הספר" והיה שולי בחשיבותו בעיני יוצרי הספרים לילדים היה למרכיב המוביל הראשון שציין את השינוי בגישה החברתית-חינוכית לילד משמרנות לוהצת לעבר הכרה בזכותו ליהנות.²⁹

בשלוש הדוגמות האחרונות ציון הסקלה הוא עודף; העניין יידון בהמשך.

25. למשל קרוז, 1980; הורן, 2001, עמ' 273–274.

26. למשל קרוז, 1986, עמ' 247–248. כבר ספיר (עמ' 130) מדבר על מושגים המדורגים מבחינה זו. לפי הגדרתו הם משמשים למטרות פסיכולוגיות.

27. צורות אחרות עשויות לשמש בתפקיד זה לבד משם התואר עצמו: יפה מראה, יפה במראה, יפה במראהו, שמראהו יפה. וראה להלן סעיף 6, העוסק בציון הסקלה, והערה 12 לעיל.

28. וכבר דנתי בצירוף זה בעבר (בליבוים, עמ' 90), אך מהיבט אחר.

29. <http://www.gilrach.co.il/article.asp?id=350>

5. קוטביות לוגית

עד כה נידונו שני סוגי קוטביות: קוטביות כמותית-טבעית-תפיסתית, המיוצגת בקטבים דוגמת ארוך וקצר, גבוה ונמוך (Q), וקוטביות של הערכה ורגש (שכונתה גם קוטביות לשונית), המיוצגת בצמדים כמו חכם וטיפש, טוב ורע (E). בקוטביות לוגית הקטבים נקבעים כשליליים או כחיוביים על פי מבחן לוגי. הקוטב שעובר היפוך פולריות במבחן הוא השלילי. בצמד האנטונימים נכון ומוטעה הקוטב השלילי הלוגי הוא מוטעה, משום שבמבחן לוגי חל היפוך הפולריות במילה זו: נכון שנכון = נכון. מוטעה שמוטעה = נכון. ההיפוך אופייני למונחים שליליים. לעתים התוצאה אינה כה מוחלטת, ויש רק העצמה של מונח אחד והחלשה של האחר, למשל: "הוא דוגמה טובה לאדם טוב" לעומת "הוא דוגמה גרועה לאדם גרוע" (גרוע הוא הקוטב שעבר היפוך, ולכן הוא השלילי). לעתים קרובות יש חפיפה בין הקוטב החיובי הלוגי לקוטב החיובי הרגשי. לא ארחיב כאן עוד בסוג זה של קוטביות,³⁰ והדיון יעסוק בעיקר בהתנגשות שבין שני הסוגים הראשונים – הכמותית-תפיסתית והרגשית-לשונית.

6. ציון הסקלה

בשלוש הדוגמות 11, 12 ו-13 לעיל השם המציין את הסקלה הוא למעשה עודף, כלומר ניתן היה לומר טיפש, רע ושולי במקום טיפש בחכמה, רע בטובו ושולי בחשיבותו, ומילת הסקלה אינה אלא נופך סגנוני (בהנחה שברור לכול שהטיפשות היא תכונה הנמדדת בסולם החכמה ולא בסולם הסבלנות למשל). לעומת זאת בכל הדוגמות הקודמות, כגון רוחב צר, גודל קטן, השימוש במילת הסקלה הוא הכרחי. במקרים אחדים (כמו רוחב צר וצר ברוחבו) המבנה התחבירי הוא הקובע אם מילת הסקלה עודפת או חיונית. וכבר דנתי במקום אחר³¹ בהקבלה בין מבנה סמיכות שם תואר מסוג גבה קומה למבנה מסוג גבוה בקומה.

אך גם כשמדובר במבנים תחביריים דומים יש לעתים הבדל בעודפות הנובע ממידת גילום התכונה בסקלה. אין דומה הזוג גבה קומה וגבוה בקומה לזוג קל רגליים וקל ברגליו. בזוג הראשון המילה קומה היא יתרה משום שמבחינה סמנטית הרכיב 'קומה' מגולם בשם התואר גבוה, המורד קומה, ואילו בזוג השני אין עודפות משום שהרכיב 'רגליים' אינו מגולם בשם התואר קל, שכן הוא רחב הרבה יותר במשמעותו. העודפות כאן תלויה אפוא בתחולה הסמנטית של המילים המרכיבות את הצירוף ובמידת הגילום של הסקלה בשם התואר.

30. ראה למשל את הדיון הרחב בקוטביות הלוגית אצל קרוז, 1986, עמ' 252.

31. בליבוים, עמ' 96.

בצירופים נמוך קומה ונמוך בקומתו המילה קומה נראית עודפת משום שאינטואיטיבית נראה שנמוך מתאר קומה תמיד, אך יש צירופים מסוג אחר, כמו נמוך רוח (אם כי אין הם רבים):

14. בא וראה כמה גדולים נמוכי הרוח לפני הקב"ה (סוטה ה ע"ב; ומשם נשתגר גם בדברי פרשנים).

מכאן שהמילה קומה אינה אוטומטית ויחידה בהצטרפותה למילה נמוך. קיים גם הצירוף הקוטבי גבה רוח, שאינו שכיח:

15. רבי שמעון אומר אין הנגעים באים אלא על לשון הרע ואין הצרעת [באה] אלא על גבה רוח שנאמר "וכחזקתו גבה לכו" (אבות דר' נתן, נוסח ב, טז [מהדורת שכטר וקיסטר, עמ' 36]).

קיום סקלה נוספת לצד הסקלה המצופה – במקרה זה הסקלה המצופה היא קומה והסקלה הנוספת היא רוח – מפחית את מידת העודפות של הסקלה האוטומטית, הראשונית. בעברית בת ימינו משוכצות המילים נמוך וגבוה בצירופים נוספים הקשורים לשדה הסמנטי של קומה, ואכן זו הסקלה הראשית, אבל גיוונה הלקסיקלי גם הוא מפחית מהעודפות שלה. נמצאו הצירופים האלה:³² לוויינים נמוכי/גבוהי מסלול, אוטובוס נמוך רצפה/משטח, מכנסיים נמוכי מפשעה, ילדים נמוכי מצח, אוטובוסים גבוהי תקרה.³³

שמות התואר קל וכבד מציינים את קוטבי סקלת המשקל. גם במקרה זה הגיוון הלקסיקלי גורע מהאוטומטיות של השימוש בשם התואר ומהעודפות של הצירוף הכולל את מילת הסקלה:

16. אמר רב הונא לא משם הטעם הזה אלא אילני מאכל על ידי שהן כבידים בפירותיהם לפיכך אין קולן הולך אבל אילני סרק על ידי שהן קלין בפירותיהם לפיכך קולן הולך (בראשית רבה טז, ג [מהדורת תיאודור ואלבק, עמ' 146]).

האילנות קלים וכבדים מבחינת הפרות ולא מבחינת משקל הגזע והענפים למשל.³⁴

32. בחיפוש במרשתת.

33. במקרה שאין שימוש במילה כללית כמו קומה, לפי הגדרתנו המילה גבוה היא שתתנטרל ותציין את הסקלה. היא הקוטב החיובי מבחינה כמותית ואולי גם מבחינה רגשית. היא גם זו שתשמש בשאלה – "מה הגובה?"

34. וראה בליבוים, עמ' 85, על הבנת מבנים מסוג זה כתמיז. ככל שמידת הגילום קטנה יותר נחוצה יותר ההשלמה 'מבחינת' והיא עודפת פחות. ראוי לבדוק עוד את הקשר בין מידת הגילום לבין פוטנציאל ההתנטרלות. ראה שם, עמ' 90.

מידת העודפות יכולה לנבוע גם מההקשר הרחב יותר וממבנה המבע ולא רק מהתחולה הסמנטית של המילה. כך הוא בדוגמה זו:

17. "ויהי מתיו מספר", גיבורים בכוח גיבורים בתורה שנאמר "מתוך כחב יפולו וגבורותך במלחמה" (ספרי דברים, שמזו [מהדורת פינקלשטיין, עמ' 405]).

מכיוון שיש כאן הצבה של גיבורים בכוח מול גיבורים בתורה, מתבטלת האוטומטיות של גיבור (בסולם הכוח דווקא), וההקבלה מפחיתה מעודפות השימוש במילת הסקלה.

7. הצטרפות תחילית השלילה

חוסר הסימטרייה בין שני הקטבים מתבטא, כאמור, בכך שאחד מהם (החיובי לפי קני המידה שהוצגו לעיל) מתקשה ומשמש כמילת הסקלה וזוכה ללקסיקליזציה רחבה יותר. אך חוסר הסימטרייה בא לידי ביטוי גם בכך שאת הקוטב האחד (החיובי) ניתן לשלול על ידי תחילית ואת האחר לא. באנגלית קטגוריה זו של תחיליות שלילה נפוצה מאוד. הכוונה לכל ה-*un-words*: באנגלית יש, למשל, המילה *unhappy* אך לא *unmiserable* או *unsad**, וכבר האריך בעניין הורן במאמרו העוסק בדרך אפיקסציה זו באנגלית.³⁵ הקוטב החיובי הוא הזוכה לאפיקסציה באנגלית, ובדרך כלל לתחילית בלתי בעברית. ואמנם בחיפוש במרשתת נמצאו אלפי היקריות של הצירוף בלתי נכון ושל נטיותיו ואף לא אחת של הצירוף בלתי שגוי. בדרך כלל לצורה הנשללת באמצעות תחילית יש מקבילה לקסיקלית. באנגלית למשל *unmarried = single* (לא נשוי = רווק), ואין נוהגים להשתמש בצירוף *unsingle**. ל-*untrue* יש מקבילה לקסיקלית: *false*, ולא קיים *unfalse**. בעברית התמונה דומה. בחיפוש במרשתת נמנו כ-400 היקריות של בלתי אמתי ואף לא היקרות אחת של בלתי שקרי. חיפוש הצירוף בלתי מאושר במרשתת הניב 145,000 תוצאות, ולעומתו הצירוף בלתי אומלל אינו מתועד כלל. דרך זו של אפיקסציה רווחת, כאמור, הרבה יותר באנגלית, אך העניין אחד הוא.

ייתכנו, כמובן, הבדלים סמנטיים בין האנטונים לבין הצורה בעלת תחילית השלילה: הצירוף בלתי נקי אינו זהה בהכרח למלוכלך, והצירוף בלתי מאושר אינו זהה בהכרח לאומלל – אך זהו נושא לדיון אחר.³⁶ יש שהקוטב השלילי הוא זה הזוכה לאפיקסציה, בניגוד למצופה, ובמקרים אלה יש לזהות בדרך כלל גורמים אחרים, פרגמטיים ותלויי הקשר. צירופים כמו בלתי שולי, בלתי זניח ובלתי זעיר

35. ראה הורן, 2002, וכן הורן, 2001, עמ' 274 ואילך. במקרים אלה אפשר לדבר על המונחים "חיוביים" וה"שליליים" שבניגוד. כבר אבינרי (עמ' 48) רמז לכך.

36. באנגלית, למשל, ניכרים הבדלים דקים בצמדים *unsafe* ו-*dirty*, *unclean* ו-*dirty*, וראה הערה 42 להלן.

באים במקרה שברקע עומדת ציפייה למצב הפוך ויש הדגשה של המצב המנוגד למצופה. צירופים אלה הם לרוב רעננים, מושפעים מההקשר או אירוניים, כפי שמראות דוגמות אלה:

18. בידיעות אחרונות של היום מופיעה האינפורמציה הבאה: אם תקנו בסופר-פארם קרם עיניים או קרם פנים במחיר הנע בין 235 ש"ח ל-310 ש"ח (!!!) תוכלו לרכוש תיק איפור של החברה, כמובן זעיר במיוחד, במחיר בלתי זעיר במיוחד של 30 ש"ח.³⁷

השימוש בצירוף בלתי זעיר מושפע ללא ספק מההקשר המידי: "תיק איפור [...]" זעיר, ומקנה אופי אירוני לכל המשפט. האירוניה מסומנת גם על ידי שלושת סימני הקריאה, המדגישים את המחיר האבסורדי.

19. למה אין תקן לממרח חומוס תעשייתי? מוצר בלתי שולי בעליל.³⁸

דרך הניסוח ("בעליל") מסגירה נימה אירונית. מכל מקום מספר ההיקרויות של בלתי שולי קטן מאוד (4).

יוצא דופן הוא הצירוף בלתי זניח. מבדיקה במרשתת עולה שמספר ההיקרויות שלו רב מאוד, אף שהמילה זניח היא הקוטב השלילי הן מבחינת התפיסה והן מבחינת הרגש, ולכן לא צפוי שתצטרף אליה את תחילית השלילה. בכל המקרים שנברקו נראה שהשימוש בצירוף עמד בניגוד לקדם-ההנחה שמדובר במשהו זניח. זאת ועוד: ההשתמעות של בלתי משמעותי היא 'קטן', 'זניח', ואילו ההשתמעות של בלתי זניח היא באמצע הסקלה לפחות. כלומר שלילה מסוג זה, בניגוד לשלילה קוטבית, תוצאתה אינה האנטונים אלא נקודה אחרת על פני הסקלה. לדוגמה:

20. הגם שבמסגרת פריט זה תבעה התובעת סכום בלתי זניח (50,000 ש"ח), לא הובאה כל ראיה לביסוסו.³⁹

הבחירה להשתמש בצירוף סכום בלתי זניח במקום בסכום משמעותי גורמת לצירוף להיות רענן, מנוגד למצופה ומושך תשומת לב יותר ממקבילו החיובי. עם זאת יש לשים לב שמבחינת הלקסיקליזציה של הסקלה הקוטב משמעותי הוא שנבחר לייצג אותה, שכן מדברים על המשמעותיות של תופעה יותר מאשר על זניחותה. כמו כן משתמשים בקוטב זה בשאלה: "עד כמה זה משמעותי?" ולא "עד כמה זה זניח?"

37. מתוך כתבה של מיכל מירון, <http://www.lets.go.co.il/comunity>. הדוגמה נרשמה לפני כארבע שנים; מאז הוסרה הכתבה מהמרשתת.

38. <http://sagi.cafe.themarker.com/view.php?t=581535>

39. <http://www.psika.org.il/40367-7491.html>

8. התנגשות בין Q ל-E

במקרים רבים שתי הקטגוריות – הכמותית (Q) והרגשית (E) – מתמזגות; כך בזוג ארוך וקצר ובמקרים אחרים שראינו.⁴⁰ אך מה קורה אם הן מתנגשות, למשל במקרה שהשיפוט החיובי הרגשי מקביל דווקא לשיפוט שלילי כמותי? כך הוא במקרה של מלוכלך ונקי. הרכיב שמסמן דרגה גבוהה של התכונה הנמדדת הוא הלכלוך. כלומר כאנטונים כמותי (Q) הלכלוך הוא הקוטב החיובי, כי ניתן למדוד את מידת הלכלוך בעין. מבחינת ההערכה והרגש (E) הניקיון הוא הקוטב החיובי, כי חוסר הלכלוך מוערך כדבר רצוי. מה ייקבע אפוא קוטב החיובי ויבל אפיקסציה ואף ישמש כמילת סקלה? במקרים אלה של התנגשות הקוטב החיובי המקבל אפיקסציה יהיה בדרך כלל מהתחום הרגשי ולא מהתחום הכמותי,⁴¹ ולכן במקרה של מלוכלך ונקי הצורה בעלת התחילית תהיה דווקא בלתי נקי (ולא בלתי מלוכלך).⁴² ולפיכך אנחנו מדברים על דרגת ניקיון גרועה ולא על דרגת לכלוך טובה. בדרך כלל הקוטב החיובי שנבחר להצטרפות תחילית השלילה הוא גם המציין את הסקלה. בזוגות נכון ומוטעה, טהור וטמא, ישר ורמאי – נכון, טהור וישר הם שליליים מבחינה כמותית (Q) וחיוביים מבחינה רגשית (E), ואכן הם נבחרו לקבל את תחילית השלילה. בטבלה להלן נראה מדגם של שכיחות צירופים מנוגדים על פי נתונים שלוקטו מהמרשתת. לצד צורת הציורף ומספר ההיקריות צוינה קטגוריית הקוטב החיובי (בדרך כלל זה גם הקוטב המציין את הסקלה, אם כי יש יוצאים מן הכלל). בטור הימני הובא גם הייצוג המילולי של הסקלה.⁴³

40. אף שארוך אינו חיובי בהכרח מבחינת הרגש; ראה דברי הורן הנזכרים בסוף סעיף 3 לעיל.
41. כך למשל הורן, 2001, עמ' 276. אך ראה דוגמה 20 לעיל (לעניין התחילית, אך לא לעניין הסקלה – מדובר במשמעותיות העניין ולא בזניחות העניין).
42. מכיוון שבלתי אמורה "לזרוק" את הציורף לקוטב האחר, כלומר היא מתפקדת כשלילה מוחלטת (ראה למשל צבעוני, עמ' 2 הערה 1 ועמ' 31–40; היא מכנה שלילה בבלתי "שלילה קיצונית" ואומרת שזו שלילה שמביעה את היפוכו הקיצוני של שם התואר ויוצרת את האנטונים), ומכיוון שלמעשה יש ייצוג לקסיקלי לקוטב האחר – מלוכלך, צירופים כמו בלתי נקי הם בלתי צפויים. ואכן במקרים שיש ייצוג לקסיקלי לשני הקטבים שכיחות הרבה יותר צורות הנשללות בלא, שלילה המאפשרת מיקום על פני הסקלה ולא בקוטב הנגדי שלה. בכל אופן אי אפשר להתעלם מהעובדה שהצורות בתחילית בלתי אכן קיימות, כפי שניתן לראות בטבלה להלן, ויש להסבירן. בעניין זה דנתי בהרחבה בהרצאתי בקונגרס העולמי החמישה-עשר למדעי היהדות באוגוסט 2009.
43. המספרים מייצגים, מטבע הדברים, את התאריך שבו נמנו הדוגמות. הם משתנים מעט מדי יום, אך התמונה הכללית אחידה. לפעמים לא צוין הייצוג המילולי של הסקלה משום שאינו חד-משמעי (מידת הרעש / מידת השקט?).

הקוטב המתקה	הקוטב האחר
בלתי מעניין - 503 (E ו-Q), מידת העניין	בלתי משעמם - 9
בלתי נקי - 111 (E), דרגת הניקיון	בלתי מלוכלך - 1 (Q)
בלתי ידידותי - 790 (E), מידת הידידותיות (?) ⁴⁴	בלתי עוין - 9 (Q)
בלתי מאושר - 986 (E), סולם האושר	בלתי עצוב - 6 (Q); בלתי אומלל - 0 (Q)
בלתי בריא - 584 (E), מידת הבריאות	בלתי חולה - 0 (Q)
בלתי מנומס - 585 (E), מידת הנימוס	בלתי גס - 0 (Q); בלתי חצוף - 0 (Q)
בלתי אמתי - 300 (E), מידת (דרגת) האמת	בלתי שגוי - 1 (Q); בלתי מוטעה - 6 (Q)
בלתי נכון - 6,790 (E), מידת הנכונות ⁴⁵	
בלתי פורה - 147 (E ו-Q), מידת הפוריות	בלתי עקר - 0
בלתי טהור - 1,160 (E), דרגת הטהור	בלתי טמא - 1 (Q)
(עד כמה טהור)	
בלתי ישר - 339 (E), דרגת היושר	בלתי רמאי - 0 (Q); בלתי עקום - 1 (Q)
בלתי שקט - 104 (E)	בלתי רועש - 1 (Q)
בלתי מתון - 2,220 (E)	בלתי קיצוני - 8 (Q)

קרזו (1980, עמ' 24) ואחרים מניחים אינטואיטיבית שהתנהגות של הפכים והבחירה בסקלה הן אוניברסליות. קרוז אומר שאם אכן יש הבדל בין שפות ואין זו תופעה אוניברסלית, אלא הקוגניטיבית הולכת אחר השפה, יש בכך משום תמיכה נוספת בהשערת ספיר-וורף.

ההנחה היא, כאמור, שבמקרה של התנגשות ייבחר הקוטב החיובי מבחינה רגשית. ואמנם כך עולה מהטבלה לעיל. הקוטב החיובי הרגשי הוא המתקה בדרך כלל. אך לעתים מתועדת התנהגות אחרת.

התנהגותו של הזוג קשה וקל מיוחדת. בדרך כלל אם יש אנטונים לקסיקלי מדויק, השלילה אינה מובעת על ידי בלתי אלא על ידי לא. אך לעניין המילה המייצגת את הסקלה אנו מדברים במקרה זה על דרגת הקושי של משימה, וגם בשאלה משמשת קשה: "עד כמה זה קשה?" - כלומר המילה קשה היא שהתקתה והפכה למילת סקלה. מבחינה כמותית קשה הוא הקוטב החיובי, שכן יש אלמנטים נראים של קושי. קל מוגדר על דרך השלילה: היעדרם של האלמנטים האלה. מבחינה רגשית, לעומת זאת, אין ספק שקשה הוא הקוטב השלילי. וכן מבחינה לוגית:

$$\begin{aligned} \text{קל לעשות את זה קל (להקל את זה)} &= \text{קל} \\ \text{קשה לעשות את זה קשה} &= \text{קל} \end{aligned}$$

44. מונח זה רווח בעיקר בהקשר סביבתי-אקולוגי ובעניינים הנוגעים למחשוב: מידת הידידותיות לסביבה, מידת הידידותיות של המערכת.

45. הצירוף "מידת הנכונות" משקף גם את המשמעות 'מוכן' ולא רק את המשמעות 'נכון'.

חל היפוך, ולפיכך קשה הוא המונח השלילי. אם כן בזוג הזה קשה הוא הקוטב החיובי מבחינה כמותית והקוטב השלילי מבחינה לוגית ומבחינה רגשית. אף שבדרך כלל הקוטב החיובי מבחינה רגשית נבחר לשמש כמילת סקלה, כאן נבחר הקוטב החיובי מבחינה כמותית. הצירוף מידת הקושי שכוח הרבה יותר ממידת הקלות.

המילה בטוח היא חיובית מבחינה רגשית, אך בעצם היא מוגדרת על דרך השלילה: חוסר בסכנה בולטת, בעוד המילה מסוכן מציינת את הקוטב השלילי מבחינה רגשית, אך מתאימה לקוטב החיובי מבחינה כמותית. ניתן למדוד בעין (מבחינה תפיסתית) את מידת הסכנה, והמילים בטוח וביטחון הן מתחום ההערכה. מצב בטוח פירושו היעדר דברים מסוכנים. באנגלית תחילית השלילה un מצטרפת למילה safe – unsafe, ולא למילה הקוטבית לה. בעברית תפוצתם של בלתי מסוכן ובלתי בטוח דומה, עובדה המעמידה בספק את האוניברסליות של בחירת הקוטב המועמד לשלילה על ידי תחילית.

בדוגמה 21, משנת 1948, מילת הסקלה היא דווקא המילה החיובית מבחינה כמותית אך השלילית מבחינה רגשית:

21. והקולגים שלי מארצות ערב יושבים ממולי ומחייכים בלגלוג מתעדן בגסותו (ד' פלינקר, הבוקר, 9 בינואר 1948).

גם הוא קוטב חיובי מבחינה כמותית, שכן ניתן למדוד אלמנטים של גסות. עדין הוא זה שאין בו רכיבים של גסות. הקוטב החיובי הרגשי הוא כמובן עדין (ועדינות), אך לפי דוגמה 21 המילה גסות היא שהתנטרלה והפכה לקהה והיא המשמשת כמילת הסקלה, וכך נוצר הצירוף מתעדן בגסותו. הקוטב החיובי הכמותי שימש אפוא כמילת סקלה ולא הקוטב החיובי הרגשי, שוב בניגוד לטענתו של קרוז לאוניברסליות הבחירה בקטגוריה הרגשית כשיש התנגשות בין הקטגוריות. דוגמה זו הופיעה, כאמור, בעיתון "הבוקר" לפני כשישים שנה. דוגמה הפוכה אחת מצאתי בלשון ימינו:

22. דווקא הסגנון ה'גס-בעדינותו', הילדותי פרימיטיבי תמים תום ראשוני נאיבי – ולא מהוקצע ואלגנטי ומציאותי – קסמו ודברו מאוד לילד שבי, שמתעורר וניצת מיצירות שכאלו.⁴⁶

התיאור בדוגמה זאת מכוון לפסל פלסטיק. כאן המילה שנבחרה לשמש לציון הסקלה היא מילת הקוטב החיובי הרגשי ולא מילת הקוטב הכמותי. מילות הסקלה ההפוכות משקפות יפה את ההתלבטות הקוגניטיבית במקרה של התנגשות בין הקוטב החיובי הכמותי לבין הקוטב החיובי הרגשי.

46. www.kipa.co.il/bikoRIM/show_art.asp?id=10170. קשה לרדת לסוף כוננת המועץ.

9. קוטביות והתנטרלות בשמות עצם

עד כה נידונו שמות תואר מבחינת האפשרות להוסיף להם תחילית שלילה ומבחינת התנטרלותם, וכן נידונו שמות עצם מופשטים גזורי שם תואר המתקיים ועוברים לשמש כמילות סקלה.

ענייני בקוטביות ובהתנטרלותה החל אגב עיסוק בצירוף עקבות משיח,⁴⁷ המצוי בשני מקורות: "בעיקבות המשיח חוצפה ייסיגי" (סוטה ט, כב, כ"י קאופמן; ומשם למקומות אחרים בספרות חז"ל), ו"אשר חרפו אויבך ה' אשר חרפו עקבות משיחך" (תה' פט, נב).

הצירוף במסכת סוטה נתפס בידי דרשנים ופרשנים כמתאר את תקופת חבלי המשיח, מיד לפני בואו הצפוי של המשיח. בין שנפרש את המילה עקבות במשמעותה הלקסיקלית (כך אולי ניתן להבין את שימושה בתהלים) ובין שכבר עברה לשמש כמילת קישור, הפירוש הפשוט הוא דווקא 'אחרי בואו של המשיח' (גם אם מיד אחרי בואו). ודאי שכך הוא אם המילה משמשת כמילת קישור במשמעות 'אחרי', 'בעקבות', אך גם אם משמעותה היא 'עקבים' ממש, אין התמונה העולה מהשימוש הזה מתאימה לפירוש 'לפני בוא המשיח' אלא ל'אחרי בוא המשיח'. דברים אלה תקפים להבנת שני המקומות – המקראי והחז"לי.

הצירוף עקבות משיחא הקשה על המפרשים, וניכר שהתאמצו לעגן את הפרשנות המדברת על תקופת חבלי משיח – התקופה שלפני בוא המשיח – במילים עקבות משיח. מכל הפרשנים רש"י הוא המפרש את עקבות כמונח שהתנטרל:

23. עקבות משיחך – סופי מלך המשיח ולשון משנה הוא בעקבות המשיח חוצפא יסגא (רש"י לתהלים פט, נב).

אם נבין את המשמעות שרש"י מייחס לצורה סופי, נבין את האופן שתפס את המילה עקבות. משימושו בצורת סופי, נסמך הרבים של סוף, במקומות אחרים עולה שהוא מבינה 'קצה', כמו בצירופים סופי יתדות וסופי הגבול. על המילה יתדות אומר רש"י:

24. לתקוע ולקשור בהם סופי היריעות בארץ שלא ינועו ברוח (רש"י לשמות לה, יח).

כלומר רש"י משתמש במילה סופי לציון קצה – קצות היריעות. בפירושו לבמדבר לד, ח משתמש רש"י בצירוף סופי הגבול, ונראה שגם כאן כוונתו לקצה. המילה סוף משמשת במקרא בדרך כלל לציון סוף ממש ועומדת בניגוד למילים ראש (קהלת) ופנים (יואל). אולי בצירוף בסוף הנחל (דה"ב כ, טז) משמעותה היא

47. דנתי בצירוף זה בהרצאתי בקונגרס העולמי הארבעה-עשר למדעי היהדות באוגוסט 2005. הצירוף עקבות המשיח נידון בהרחבה במאמר אחר, העומד להתפרסם בספר הזיכרון למוריה ליבוין ז"ל, וכאן מובא רק מה שנוגע לנושא ההתנטרלות הסמנטית.

'קצה'. אין היא מופיעה בצורת הרבים במשמעות זאת במקרא. בספרות חז"ל כבר אפשר לראות את ראשית התנטרלותה של סוף (ביחיד אך לא ברבים כמו אצלנו)⁴⁸ בצירוף "מסוף העולם ועד סופו", הבא בה מאות פעמים, למשל:

25. שבשעה שנקרע ים סוף נשמע מסוף העולם ועד סופו (מכילתא דר' ישמעאל, עמלק א [מהדורת הורוויץ ורביץ, עמ' 188]).

בהקשרים אחרים המילה סוף מנוגדת בדרך כלל לתחלה אף בספרות זו.⁴⁹ נחזור למשמעות המילה סופי (נסמך הרבים): רש"י מנטרל אותה ואת בעקבות, שאותה היא מסבירה: מובנן אינו עוד 'אחרי' או 'קצה הזמן לאחר הפעולה' אלא 'קצה' בלבד. כך מתנהגת באנגלית המילה end, המציינת קצה ולא דווקא את סוף הפעולה מבחינת הזמן. אישוש נוסף להבנה זו אצל רש"י בדבריו על בעקבות משיחא בבבלי סוטה:

26. בסוף הגלות לפני ביאת משיח (רש"י לסוטה מט ע"ב).

רש"י אמנם מדבר על סוף הגלות, אך לפני ביאת המשיח! אם נסכם את פירושי רש"י בשני המקומות – עקבות משמשת לציון קצה תקופה, ולכן יכול רש"י לפרש כך. למעשה המילה הקטובית עקבות התנטרלה, ובמקום סימן שאחרי מעשה היא מציינת סימן סתם. ואף יותר מכך: הצירוף "סימן ל..." מכונן בדרך כלל לסימן מקדים, כלומר נראה שעקבות עברה מקצה אחד של הסקלה לקצה האחר.⁵⁰ תימוכין להבנת רש"י את המילה סופי ניתן למצוא במקומות אחרים, למשל השימוש בצירוף סופי תיבות בקטע גניזה גם לציון תחילת התיבות:

27. ויקרא האדם שמות (בר' ב', כ') [...] [ה]יקים שמות וקרא (ק.) וגם ק[רא] למשה שם ורמז האדם נפש חיה סופי תי[בות] [נח] משה ד"א נפש חיה סופי תיבות נח.⁵¹

48. המילה סוף נמצאת בתלמוד הבבלי בצורת ריבוי הסמיכות הנדירה בצירופים סופי תאנים וסופי ענבים. וכבר כתב ברויאר (עמ' 251–252) על שתי אפשרויות להבניה: כצורה נדירה של ריבוי סוף או כלשון איסוף (מהשורש אס"ף). מכל מקום הכוונה לתאנים ולענבים מסוף הקיץ, שנאמר עליהם שאינם מתבשלים עולמית. כלומר יש פה מעבר לעניין של זמן, וזו הבנה העולה בקנה אחד עם פירושו של רש"י. במקומנו ודאי שלא כיוון לשורש אס"ף.

49. וראה דבריו של בנדויד (עמ' 115) על חילופי קצה וסוף בלשון חכמים והדוגמות שם ל"סוף העולם". בדוגמה "לסוף 40 יום" הכוונה באמת לסוף ולא לקצה מנטרל, אך לא כך בדוגמה "מניח פאה בסוף שדהו" (שבת כג ע"א), שבה הכוונה לקצה.

50. באופן דומה מפרש הנשקה את הצירוף היוצא לדרך. כאן המעבר הוא דווקא מ'לפני' ל'אחרי'. אומר הנשקה (עמ' 87): "הביטוי יוצא לדרך מתפרש ברגיל על העומד לצאת, עובר ליציאתו או עם תחילתה. ברם מקורות תלמודיים רבים מלמדים כי יוצא לדרך ואף יוצא בצירופים נוספים מציינים גם את המהלך בדרך לאחר היציאה, משהחזיק בדרך".

51. מאן, החלק העברי, עמ' לא.

כלומר: האדם נפש חיה = משה; נפש חיה = נח. משה על פי סופי התיבות ונח על פי ראשי התיבות, אך בשני המקרים משמשת המילה סופי, ולפיכך היא מציינת ללא ספק את שני הקצוות, הן את תחילת המילים הן את סופן. תמונה משלימה להתנטרלות זו של מילים כגון עקבות וסופי אפשר לראות במילה ראש. כך למשל באבות דר' נתן:

28. חזר לאחוריו וראו אותו שבעים זקנים ורצו אחריו הוא אחז בראש הלוחות והן אחזו בראש הלוחות (אבות דר' נתן, נוסח א, ב [מהדורת שכטר וקיסטר, עמ' 10]).

ברור מדוגמות אלה שמדובר בשני קצות הלוח, ושניהם מכונים ראש. כלומר חלה כאן התנטרלות המילה ראש, שמובנה הקוטבי הוא 'הקצה העליון' – והיא משמשת במובן 'קצה'. זוהי תמונת ראוי של השימוש במילה עקבות, ברוח הסברו של רש"י על המילה סופי.⁵²

המילה ראש אינה מתנטרלת ואינה מתקחה כשהיא נושאת משמעות מיוחדת. ראש החר יהיה לעולם ראש החר שההעפלה אליו כרוכה במאמץ, והוא עומד בניגוד לרגלי (או למרגלות) החר. אולם בדוגמה של ראש הלוחות – שני הקצוות זהים במציאות וסימטריים, עובדה שסייעה להתנטרלות המילה ראש ולשימושה לציון קצה כלשהו.

10. ההתנטרלות וזיקתה לבינוני פעול בהוראה אקטיבית

במקרים לעיל ראינו תהליך של התנטרלות הקטבים כתלות במציאות הסימטרית (סוף וראש). כבר נידונו צורות כמו מלא, זב, ספוג ודומות להן מבחינת הנושא הפוטנציאלי שלהן.⁵³ מבחינה סמנטית במילים כמו מלא, חסר, דולף והקרובות להן

52. אני מודה לד"ר אורי מור על שהסב את תשומת לבי לצירוף "לאחז את החבל בשני ראשיו", המאשש את הדברים האלה והנידון אצל דלמצקי-פישלר, עמ' 32. הטענה שם היא שראש איבדה בימינו את המשמעות הכללית והניטרלית 'קצה' והתייחדה לציון הקצה העליון בלבד, אך נראה לי שראש דווקא התנטרלה ממשמעותה הקוטבית במקורות ועברה לציון קצה, ואולי בשפת ימינו היא חזרה לשמש במשמעותה הקוטבית בלבד. הכתבת מפנה גם לדבריו של בנדיד (עמ' 115–116), המראה את התנטרלות ראש ממשמעותה הקוטבית בכמה מקומות. במיוחד ראוי לשים לב לדבריו על "ופקדו שרי צבאות בראש העם" (דב' כ, ט) לעומת "בעקבו שלעם" (סוטה ה, ו, בכתבי היד). מכל מקום אנו רואים גם במקומות אחרים את התנטרלות ראש ועקב ואת שימושן במקום המילה קצה.

53. ראה בליבוים, עמ' 84–87, בעקבות בלאו (עמ' 73 הערה 1), האומר: "לגבי 'תפוס' קיימת עוד סיבה: לפעמים אין הבדל בין התופס לתפוס: אם ידי תפוסה בידו, לפעמים זה כאלו ידי תופסת את ידו". ובהמשך – "אין מדייקים במקרים כאלה של יחס הדדי".

התוצאה הנה אחת: מלאות, חוסר או דליפה, בין שהברז דולף ובין שהמים דולפים. גם כאן השפה הופכת לסימטרית כתלות במציאות שבה חוסר הסימטריה אינו הכרחי לצורך הבנה. תמונה דומה מצטיירת בפועלי הלישה והנשיאה. וכבר דיבר בלאו על בינוני פעול בהוראה אקטיבית.⁵⁴ הצורות רוכב (על סוס) ורכוב (על סוס) שתיהן אפשריות, שכן מתאפשרת כאן התנטרלות הכיוון מבחינת המציאות, שהרי ברור מי הרוכב ומי הרכוב. לעומת זאת בצמדים כמו אוהב ואהוב, הורג והרוג יש משמעות לדיוק מבחינת העולם, מבחינת הכיוון, המציאות והתוצאה, ולכן אין בהם התנטרלות. נראה דוגמה מן המקרא:⁵⁵

29. בת בבל השדודה אשרי שישלם לך את גמולך שגמלת לנו (תה' קלז ח).

המילה שדודה יכולה להתפרש כלשונה: נסבה על המצב העתידי המיוחס לבבל, מעין קללה, אך גם כבינוני פעול בהוראה אקטיבית, כלומר 'בת בבל השודדת' (את ישראל).⁵⁶ ההתנטרלות הזאת אפשרית רק אם ברור במציאות מי השודד ומי השדוד. קשה לשחזר ולקבוע מה הכוונה המקורית של הטקסט כאן, אך אפשר להביא בחשבון התנטרלות כתוצאה ממצב ברור במציאות, ולכן אפשר לפרש את שדודה כבינוני פעול בהוראה אקטיבית.

11. סיכום

במאמר זה נידונו מערכות קוטביות שאחד הקטבים בהן מתנטרל ומשמעותו מתקשה. אנטונימים ומשלימים דריגים הובחנו ממשלימים בלתי דריגים, וכן נבדקו בחנים לקביעת הקוטב החיובי של הסקלה: בוחן כמותי-תפיסתי, בוחן רגשי-לשוני ובוחן לוגי. לאחד משני הקטבים במערכת יש פוטנציאל ללקסיקליזציה רחבה יותר, והוא גם זה המשמש בדרך כלל לציון הסקלה. הקוטב החיובי של הסקלה הוא הנוטה לקבל תחילית שלילה. לעתים יש התנגשות בין קני המידה לקביעת הקוטב החיובי והשלילי שבסקלה, ולעיל נידונה השאלה איזה קוטב נבחר לשמש כמילת הסקלה. המצאי בעברית מוכיח שיש הבדלים בין שפות בעניין זה ושהתמונה אינה אחידה בכולן. לבד משמות תואר קוטביים עסק הדיון גם בשמות עצם קוטביים שעברו התנטרלות. במאמר הובאו דוגמות מהעברית בת ימינו לצד דוגמות מהמקרא ומלשון חז"ל. הוזכרה זיקתה של התופעה המתוארת לתופעות משיקות, כמו בינוני פעול בהוראה אקטיבית.

54. מבחינה דיאכרונית אין התמונה כך בהכרח; וראה שם, עמ' 69.

55. ולא מצאתיה בין הדוגמות במאמרו של בלאו. על התנטרלות בתחומים אחרים ראה למשל קוטשר.

56. כך מבין למשל קלוזנר, עמ' 24 הערה 1.

הקיצורים הביבליוגרפיים

- אבינרי = י' אבינרי, "שלילה וניגוד בתואר ובשם", מולד יב (תשי"ד), עמ' 48-55
 אוסגוד וריצ'רדס = C. Osgood and M. M. Richards, "From Yang and Yin = to And or But", *Language* 49 (1973), pp. 380-412
 בורוכובסקי וטרומר = א' בורוכובסקי ופ' טרומר, "הפוך בה והפוך בה": עיון סמנטי-פרגמטי ביחס המשמעות בין מילים המכונה 'הפך'", לשוננו נז (תשנ"ג), עמ' 215-249
 בלאו = י' בלאו, "בינוני פעול בהוראה אקטיבית", לשוננו יח (תשי"ג), עמ' 67-81
 בלבן = N. Balaban, *Negation: Lexical Access and Integration Processes*, = M.A. thesis, Tel Aviv University, 2002
 בליבום = ר' בליבום, "מ'יפה עיניים' עד 'טיפש בחכמה': על סמיכות שם התואר ותחליפיה ברבדים השונים של העברית", לשוננו סג (תש"ס-תשס"א), עמ' 81-105
 בנדויד = א' בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים, א, תל-אביב תשכ"ז
 ברויאר = י' ברויאר, העברית בתלמוד הבבלי לפי כתבי היד של מסכת פסחים, ירושלים תשס"ב
 גבעון = T. Givón, "Negation in Language: Pragmatics, Function, = Ontology", *Pragmatics*, ed. P. Cole (Syntax and Semantics, 9), New York 1978, pp. 69-112
 דלמצקי-פישלר = ב' דלמצקי-פישלר, "צירופי ימינו ומאגר המילון ההיסטורי", לשוננו לעם נז (תשס"ח), חוברת א
 הורן, 2001 = L. R. Horn, *A Natural History of Negation*, Stanford 2001 (Chicago 1989)
 הורן, 2002 = L. R. Horn, "Uncovering the Un-Word: A Study in Lexical = Pragmatics", *Sophia linguistica* 49 (2002), pp. 1-64
 הנשקה = ד' הנשקה, "היוצא לדרך": על דו-משמעות ועל תוצאותיה", לשוננו סו (תשס"ד), עמ' 87-102
 ויז'ביצקה = A. Wierzbicka, *Lingua Mentalis: The Semantics of Natural = Language*, Sydney 1980
 ישראל = M. Israel, "The Pragmatics of Polarity", *The Handbook of = Pragmatics*, ed. L. R. Horn and G. L. Ward, Malden, MA 2004, pp. 701-723
 ליונס = J. Lyons, *Introduction to Theoretical Linguistics*, London 1968
 מאן = J. Mann, *The Bible as Read and Preached in the Old Synagogue*, 1, = New York 1971 (1940)

- J. McCawley, *Syntactic and Logical Arguments for Semantic Structures*, Bloomington 1972 = מקאולי
- E. Sapir, "On Grading: A Study in Semantics", *Selected Writings of Edward Sapir in Language, Culture and Personality*, ed. D. G. Mandelbaum, Berkeley and Los Angeles 1949, pp. 122-149 = ספיר
- צבעוני = ל' צבעוני, דרכי השלילה בעברית הישראלית, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ג
- קהתי = פ' קהתי, משניות מבוארות, מהדורה שביעית, ירושלים תשל"ח
- קוטשר = י' קוטשר, "נטרול צורת הזכר והנקבה, יחיד ורבים, בפועל עבר שבתלמוד בבלי?", לשוננו לה (תשל"א), עמ' 36-38
- קלזנר = י' קלזנר, הרעיון המשיחי בישראל, תל-אביב תש"י
- D. A. Cruse, "Antonyms and Gradable Complementaries", = 1980 קרוז, *Perspektiven der lexikalischen Semantik*, ed. D. Kastovsky, Bonn 1980, pp. 14-25
- D. A. Cruse, *Lexical Semantics*, Cambridge 1986 = 1986 קרוז,
- H. B. Rosén, *Contemporary Hebrew*, The Hague 1977 = רוזן